

УДК 347.122:342(477)

Д. С. Припутень

**ПРИМУС У СЛУЖБОВОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ: ПОШУК БАЗОВОГО КРИТЕРІЮ
КЛАСИФІКАЦІЙНОГО РОЗПОДІЛУ ЗОВНІШНІХ ФОРМ ЙОГО ПРОЯВУ**

Усі види публічно-службових відносин орієнтовані на ефективну публічну службу відповідно до сучасних європейських стандартів, тому однією з передумов забезпечення правопорядку й законності в цій сфері, її належного ефективного розвитку є застосування на рівні держави різноманітних заходів примусу, дослідження яких зумовлює зосередження уваги на напрацюваннях юридичної науки не лише в питаннях розуміння примусу (роботи А. Абрамова, В. Авер'янова, О. Андриїко, Б. Базилева, О. Бандурки, Д. Бахраха, В. Бачиніна, Ю. Битяка, С. Братуся, А. Васильєва, М. Вебера, І. Веремеєнко, Б. Грушина, Є. Додіна, Л. Ковалю, М. Козюбри, Т. Коломоець, В. Колпакова, А. Комзюка, М. Коркунова, О. Кузьменко, В. Лебедева, Г. Мальцева, П. Рабіновича, П. Сорокіна, О. Якуби та інших учених), а й щодо здійснення теоретико-правового аналізу існуючих класифікацій, виокремлення та аналізу основних видів цього правового явища. Автор поставив собі за мету відібрати базовий критерій для власного класифікаційного розподілу зовнішніх форм прояву примусу в службовому праві України.

Наукова класифікація дає змогу дослідити природу явища, його внутрішні та зовнішні властивості, що забезпечують його буття, існування в системі різноманітних категорій. Варто зазначити, що в енциклопедичних і тлумачних словниках класифікація (від лат *clasis* – «розряд, клас» та *facio* – «роблю, розкладаю») – це система підпорядкованих понять (об'єктів) певної галузі знання чи діяльності людини, яка використовується як засіб для встановлення зв'язків між цими поняттями, класами об'єктів, а також здійснюється для орієнтації в багатоманітні поняття чи об'єктів [1, с. 587; 2, с. 183; 3, с. 276]. Класифікація – це також ділення множини будь-яких об'єктів (елементів) на групи (підмножини). Кожна група у свою чергу може бути деталізована аналогічним чином на підмножини [4, с. 283–284]. Як справедливо зауважує К. Карпов, класифікація дає змогу бачити явища, що вивчаються, у науково обґрунтованому й структурованому вигляді, виявляти їх взаємозв'язки, розуміти їх як частину цілого та, базуючись на уявленні про ці цілісності, здійснювати діагностування та прогнозування нових явищ [5, с. 116–117]. Отже, класифікаційний розподіл як найважливіший засіб теоретичного пізнання об'єкта дослідження дасть змогу забезпечити логічність і послідовність наукового вивчення потенціалу примусу в службовому праві України. У практичній площині диференціація та визначення сутєвих якостей конкретних засобів його реалізації не лише забезпечить максимальну повноту їх охоплення, а й дасть змогу окреслити орієнтири та прогнози подальшого застосування, що сприятиме вдосконаленню правових норм, які регламентують підстави й порядок застосування примусових заходів у службових правовідносинах.

Приступаючи до реалізації окресленого завдання, насамперед варто «відібрати» найбільш оптимальні критерії для здійснення розподілу примусових заходів,

оскільки загалом такий поділ можливий за будь-якими різноманітними підставами. Науковий аналіз цієї проблематики свідчить про те, що єдиної універсальної класифікації як заходів державно-правового примусу, так і його галузевих різновидів не розроблено. І це зрозуміло, враховуючи характер примусу як комплексної категорії (варто зазначити, що саме російським ученим-адміністративістом Д. Бахрахом було сформульовано й доведено тезу про системність і неоднорідність державного примусу [6, с. 55]), що й зумовило наявність різноманітних підстав для його класифікації. Більше того, як зазначає В. Яроцький, досліджуючи приватноправовий примус у цивільних охоронних правовідносинах, примус залишається переважно науковою категорією, що й зумовлює активне розроблення юридичною наукою цього правового феномена [7, с. 223], створює підґрунтя для посилення інтересу в сучасних правових дослідженнях до державно-правового примусу загалом, а також відповідний «сплеск» доктринальних розробок, присвячених формуванню галузевої «примусової теорії».

У зв'язку із цим вважаємо за доцільне зупинитися на досягненнях правової науки, присвячених пошукам найбільш оптимальної класифікаційної моделі державно-примусових заходів, узагальнення яких дає змогу стверджувати, що й донині вчені-юристи намагаються класифікувати форми державного примусу переважно за декількома традиційними критеріями (метою застосування, характером впливу, суб'єктом застосування, зв'язком із юридичною відповідальністю тощо), при цьому виділяючи заходи попереджувального впливу, припинення правопорушень, заходи захисту суб'єктивних прав та обов'язків і заходи юридичної відповідальності (дослідження Б. Базильова, С. Кожевнікова, В. Серьогіна, Н. Макарейко, М. Латушкіна, Є Циганкова та інших авторів). Така позиція ґрунтувалася на підході, запропонованому ще в 1968 р. Б. Базильовим, який за критерієм мети застосування державно-примусових заходів виокремлював такі форми їх реалізації: 1) юридичну відповідальність; 2) примусове відновлення порушеного права; 3) процесуальне забезпечення матеріальних правовідносин; 4) адміністративне попередження правопорушень; 5) адміністративне припинення правопорушень; 6) охорону правопорядку за надзвичайних обставин [8, с. 16].

Ще в 1970-х рр. В. Серьогіна, намагаючись узагальнити позиції багатьох правників середини ХХ ст., дійшла висновку, що державно-правовий примус варто розподіляти на окремі форми за такими підставами: 1) предметом правового регулювання; 2) предметним змістом спрямованості обмеження; 3) органами (суб'єктами), що застосовують заходи примусу; 4) нормативними підставами; 5) фактичними підставами застосування заходів примусу; 6) способом забезпечення правопорядку та правовими наслідками застосування заходів примусу [9, с. 74]. При цьому серед примусових заходів науковець виділяє заходи припинення, заходи превенції (попередження), правовідновлюючі заходи та юридичну відповідальність.

К. Сарсенов, досліджуючи державний примус і його реалізацію в діяльності органів внутрішніх справ (1996 р.), пропонує майже ідентичну класифікацію його заходів, серед яких виокремлюються попереджувальні (превентивні), заходи припинення, відновлення, заходи юридичної відповідальності [10]. О. Попкова, окреслюючи співвідношення юридичної відповідальності з іншими формами держав-

ного примусу (2001 р.), до числа його правових форм відносить заходи юридичної відповідальності, заходи захисту суб'єктів прав і виконання юридичних обов'язків, превентивні заходи [11, с. 42–43].

Е. Сатіна, вивчаючи поняття державного примусу, пропонує виокремлювати такі його види:

1) за характером: фізичний, психічний, ідеологічний, майновий, організаційний;

2) за способом забезпечення правопорядку та залежно від функціонального значення заходів: примус, що здійснюється примусовими заходами, заходами припинення, поновлюючими заходами, забезпечувальними заходами, юридичною відповідальністю;

3) за суб'єктом застосування: примус, що застосовується судовими органами; примус, що застосовується несудовими органами;

4) залежно від предметної підстави державно-владного впливу: державно-правовий, цивільно-правовий, кримінально-правовий, адміністративно-правовий тощо;

5) за правовим значенням впливу: примус, що надає підсумкову оцінку; примус, що не містить підсумкової оцінки;

6) залежно від фактичних підстав: примус, що застосовується у зв'язку з правопорушеннями; примус, що застосовується у зв'язку з правовими аномаліями [12, с. 75–76].

Д. Нохрін, окреслюючи специфіку державного примусу в цивільному судочинстві, першочерговим класифікаційним критерієм для розподілу примусових заходів також вважає мету [13, с. 41]. У свою чергу І. Штода, досліджуючи особливості державного примусу, пропонує таку класифікацію його заходів:

а) залежно від об'єкта державного примусу: примус, спрямований на особистість, фізичний, тілесний примус (наприклад, привід); державний примус щодо майна особи (наприклад, арешт майна особи); державний примус щодо функціонування державного органу (наприклад, розпуск парламенту);

б) залежно від суб'єкта, що реалізує державний примус: державний примус, що реалізується на підставі рішення суду, і державний примус, що реалізується на підставі рішення інших органів держави;

в) залежно від галузевої приналежності примусу: конституційно-правовий, кримінально-правовий, адміністративно-правовий, цивільно-правовий тощо;

г) відповідно до підстав застосування: державний примус, що застосовується на підставі вчинення правопорушення, та державний примус, що застосовується на інших підставах [14].

Отже, класифікація заходів примусу у вітчизняній загальній теорії права розпочалася з поділу заходів примусу на заходи юридичної відповідальності та заходи захисту (роботи С. Кожевнікова, С. Алексєєва). Класифікація державно-правового примусу за цільовим критерієм як найбільш комплексна підстава диференціації примусових заходів є досить поширеною в юридичній науці, проте не завершеною остаточно, оскільки Н. Макарейко, характеризуючи зазначене правове явище, до «цільового призначення» цілком справедливо додає ще один не менш важли-

вий фактор – спосіб забезпечення правопорядку. Намагаючись побудувати досить розгорнуту класифікаційну модель заходів державного примусу в дисертаційному дослідженні «Державний примус в механізмі забезпечення економічної безпеки: теоретичні та прикладні проблеми» (2016 р.), учений виділяє такі його форми:

- за сферою реалізації: заходи, реалізовані у сфері публічного права; заходи, реалізовані у сфері приватного права;
- за рівнем регламентації: заходи, які встановлюються на міжнародному, федеральному, регіональному, муніципальному (місцевому) та локальному рівнях;
- за предметом правового регулювання: конституційно-правовий, адміністративно-правовий, цивільно-правовий, фінансово-правовий, кримінально-правовий, цивільно-процесуальний, кримінально-процесуальний примус тощо;
- за фактичними підставами застосування: заходи, що застосовуються у зв'язку з правопорушенням; заходи, що застосовуються за наявності аномалій із правовим змістом;
- за нормативними підставами: закріплені в законах, у підзаконних нормативних правових актах заходи;
- відповідно до порядку реалізації: реалізовані в судовому та квазісудовому порядку заходи;
- за наслідками: заходи, що тягнуть психічні, фізичні, матеріальні чи організаційні позбавлення, обтяження;
- за напрямками впливу: зовнішньовладні, внутрішньоорганізаційні заходи;
- за суб'єктами реалізації: заходи, реалізовані державними органами (посадовими особами), органами місцевого самоврядування, іншими суб'єктами;
- за роллю конкретного примусового заходу в механізмі забезпечення економічної безпеки: основні, допоміжні;
- за об'єктом примусового впливу: заходи, що застосовуються до фізичних осіб, юридичних осіб, універсальні;
- за цільовим призначенням та способом забезпечення: попередження, припинення, правовий захист або правовідновлення, процесуальне забезпечення, юридична відповідальність [15].

Л. Каленіченко, досліджуючи систему форм державно-правового примусу, пропонує майже аналогічний класифікаційний розподіл державно-правових примусових заходів за такими критеріями:

- 1) за формою здійснення: правові (заходи покарання (стягнення, відповідальності), заходи припинення, заходи поновлення, заходи попереджувального впливу (превентивні заходи)) та організаційні форми;
- 2) залежно від ступеня участі держави й особи в правовідносинах (за сферою врегулювання суспільних відносин): державно-правовий примус, який застосовується у сфері публічного права; державно-правовий примус, який застосовується у сфері приватного права;
- 3) за юридичним критерієм: легітимний і нелегітимний, правовий та неправовий примус (насильство);
- 4) залежно від заходів безпосереднього здійснення державно-правового примусу: державно-правовий примус, який здійснюється заходами попереджувального

впливу (превентивними заходами); державно-правовий примус, який здійснюється заходами припинення; державно-правовий примус, який здійснюється заходами поновлення; державно-правовий примус, який здійснюється заходами покарання (стягнення, відповідальності);

б) залежно від способу впливу на правосвідомість і вид юридично значущої поведінки особи й суспільства: психічний, фізичний державно-правовий примус;

в) залежно від предмета правового регулювання: державно-правовий примус конституційного права, державно-правовий примус адміністративного права, державно-правовий примус цивільного права, державно-правовий примус кримінального права тощо [16, с. 13–14].

Таким чином, узагальнення вищенаведених позицій дає змогу зробити **висновок**, що в юридичній літературі традиційно виділяються такі форми державно-правового примусу:

а) відповідно до цільового призначення, юридичних і фактичних підстав застосування (попередження (превенція), припинення, правовідновлення, відповідальність);

б) з огляду на галузевий критерій (конституційно-правовий, адміністративно-правовий, кримінально-правовий примус тощо);

в) відповідно до юридичних підстав застосування (матеріальний і процесуальний примус);

г) з огляду на специфіку правообмежень (фізичний, психічний, майновий, організаційний примус).

З огляду на специфіку вітчизняного службового права як базовий критерій для класифікації його примусових заходів варто обрати комплексний критерій – мету й підстави застосування, розподіливши їх на дві групи: заходи примусу в службовому праві України, застосування яких не пов'язане з протиправними діями (заходи попереджувального впливу, які застосовуються як із загальнопревентивною, так і зі спеціально-превентивною метою), та заходи примусу в службовому праві, пов'язані з протиправними діями, що застосовуються як реакція на протиправне діяння з карально-виховною метою (тобто заходи, пов'язані з юридичною відповідальністю).

Література

1. Большой энциклопедический словарь: в 2 т. / гл. ред. А. Прохоров. М.: Советская энциклопедия, 1991. Т. 1: А – Н. 826 с.
2. Івченко А. Тлумачний словник української мови. Х.: Фоліо, 2006. 540 с.
3. Ожегов С. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / под ред. Н. Шведовой. 4-е изд., доп. М.: Азбуковник, 1997. 944 с.
4. Філософський словник / за ред. В. Шинкарука. 2-ге вид., перероб. і доп. К.: Гол. редація УРЕ, 1986. 800 с.
5. Карпов К. Иные меры уголовно-правового характера как средство противодействия совершению преступлений: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Омская академия внутренних дел. Омск, 2010. 226 с.
6. Володько И. Виды мер конституционно-правового принуждения. Вестник Омского университета. Серия «Право». 2014. № 3(40). С. 55–63.
7. Яроцький В. Приватноправовий примус в цивільних охоронних правовідносинах. Вісник Національної академії правових наук України / редкол.: О. Петришин та ін. Х.: Право, 2018. Т. 25. № 1. С. 219–236.

8. Базилев Б. Государственное принуждение и правовые формы его осуществления в советском обществе: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук; Киевский гос. ун-т им. Т.Г. Шевченко. К., 1968. 17 с.
9. Серегина В. Государственное принуждение по советскому праву. Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1991. 117 с.
10. Сарсенов К. Государственное принуждение и его реализация в деятельности органов внутренних дел: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01; Санкт-Петербургский юридический институт МВД России. СПб., 1996. 196 с. URL: <http://www.dslib.net/teoria-prava/gosudarstvennoe-prinuzhdenie-i-ego-realizacija-v-dejatelnosti-organov-vnutrennih.html>.
11. Попкова Е. Юридическая ответственность и ее соотношение с иными формами государственного принуждения: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. М., 2001. 185 с.
12. Сатина Э. Понятие и виды государственного принуждения. Вестник Тамбовского университета. Серия «Гуманитарные науки». 2003. Вып. 2(30). С. 72–76.
13. Нохрин Д. Государственное принуждение в гражданском судопроизводстве: монография. М., 2009. 256 с.
14. Штода И. Государственное принуждение в современной России: теоретико-правовое исследование: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01; Институт государства и права. М., 2014. 154 с. URL: <http://www.dslib.net/teoria-prava/gosudarstvennoe-prinuzhdenie-v-sovremennoj-rossii-teoretiko-pravovoe-issledovanie.htm>.
15. Макарейко Н. Государственное принуждение в механизме обеспечения экономической безопасности: теоретические и прикладные проблемы: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01; Нижегородская академия МВД РФ. Нижний Новгород, 2016. 758 с. URL: <http://www.dslib.net/teoria-prava/gosudarstvennoe-prinuzhdenie-v-mehanizme-obespechenija-jekonomicheskoy-bezopasnosti.html>.
16. Каленіченко Л. Система форм державно-правового примусу. *Jurnal juridic national: teorie si practica*. 2018. № 1. С. 10–14.

Анотація

Припутень Д. С. Примус у службовому праві України: пошук базового критерію класифікаційного розподілу зовнішніх форм його прояву. – Стаття.

Дослідження правової природи примусу в службовому праві України як системного, інтегративного за своєю сутністю явища, структура якого містить низку взаємопов'язаних примусових заходів різного функціонального призначення, потребує комплексного підходу. Зазначене є можливим лише за умови чіткої класифікації різних заходів примусу (усвідомлення їх мети, правового потенціалу, співвідношення та взаємодії), які застосовуються для забезпечення організації й функціонування професійної, некорумпованої, престижної, орієнтованої на потреби громадян державної служби в Україні. Це питання зумовлює насамперед зосередження уваги на дослідженні класифікаційного розподілу його різноманітних зовнішніх форм реалізації не ізольовано, а у взаємозв'язку – крізь призму напрацювань у загальнотеоретичній площині. У статті проаналізовано наукові підходи, присвячені пошукам найбільш оптимальної класифікаційної моделі державно-примусових заходів, на підставі узагальнення яких автор обирає базовий критерій для розподілу зовнішніх форм прояву примусових заходів у службовому праві.

Ключові слова: підстави класифікації, класифікаційні моделі державно-примусових заходів, примус у службовому праві, форми реалізації примусових заходів.

Аннотация

Припутень Д. С. Принуждение в служебном праве Украины: поиск базового критерия классификационного распределения внешних форм его проявления. – Статья.

Исследование правовой природы принуждения в служебном праве Украины как системного, интегративного по своей сути явления, структура которого содержит ряд взаимосвязанных мер принуждения различного функционального назначения, требует комплексного подхода. Указанное возможно только при условии четкой классификации различных мер принуждения (осознания их цели, правового потенциала, соотношения и взаимодействия), которые применяются для обеспечения организации и функционирования профессиональной, некоррупцированной, престижной, ориентированной на потребности граждан государственной службы в Украине. Этот вопрос требует, прежде всего, сосредоточения внимания на исследовании классификационного распределения его различных внешних форм реализации не изолированно, а во взаимосвязи – через призму наработок в общетеоретической плоскости. В статье проанализированы научные подходы, посвященные поискам наиболее оптимальной классификационной модели государственно-принудительных мер, на основании обобщения кото-

рых автор выбирает базовый критерий для распределения внешних форм проявления принудительных мер в служебном праве.

Ключевые слова: основания классификации, классификационные модели государственно-принудительных мер, принуждение в служебном праве, формы реализации принудительных мер.

Summary

Pryputen D. S. Compulsion in the official law of Ukraine: search of the basic criterion of the classification distribution of external forms of its manifestation. – Article.

Investigation of the legal nature of coercion in the service law of Ukraine as a systemic, integrative in its essence phenomenon, the structure of which contains a number of interconnected coercive measures of various functional purposes, requires a comprehensive approach. This is possible only with a clear classification of various measures of coercion (awareness of their purpose, legal potential, relationship and interaction) that are used to ensure the organization and functioning of a professional, uncorrupt, prestigious, citizen-oriented civil service in Ukraine. This issue precedes the focus of attention on the study of the classification distribution of its various external forms of implementation is not isolated, but in the relationship – through the prism of developments in the general theoretical plane. The article analyzes the scientific approaches devoted to the search of the most optimal classification model of state-compulsory measures, on the basis of which the author chooses the basic criterion for the distribution of external forms of the manifestation of coercive measures in the service law.

Key words: grounds of classification, classification models of state-compulsory measures, compulsion in the official law, forms of implementation of compulsory measures.